

Західної Європи. Провідними його теоретиками були П.Ж. Прудон, М. Штірнер, М. Бакунін, П. Кропоткін. Анархія як суспільно-політичний ідеал пропонує організацію суспільства без державної влади, яка базується на принципі самоуправління обчин, комун, сімей та інших первинних спільностей людей. Насправді ж анархія дестабілізує суспільну систему, вносить хаос, сприяє криміналізації суспільства і розгулу злочинності та як наслідок не може існувати довго і веде до встановлення диктатури. Тому анархія в теоретичних конструкціях існує як утопічна, оскільки у позитивному сенсі вона є нездійсненою, а на практиці вона відповідає періодам кризи легітимності влади, революцій і громадянських війн.

Підсумовуючи, зазначимо, що політична влада, її механізм повинні:

- забезпечити законні права громадян, їх конституційні свободи;
- утверджувати право як стрижень суспільних відносин і сприяти (через навчання чи примус) вмінню людей підкорятися праву;
- виконувати функції розбудови держави (господарські, культурні, соціальні).

1.4. Демократія: витоки, сутність і перспективи розвитку

1.4.1. Витоки і сутність демократії

Демократія у її сучасному розумінні виникла і набрала свого розвитку на Заході, проте вона ніколи не була суто західним явищем. “Демократія народжується і вмирає на всіх широтах, отже, немає сенсу визначати її точні географічні координати”, — писав свого часу південноафриканський вчений О. Сакс. Сьогодні демократія є однією з основоположних рис сучасної цивілізації — як, скажімо, прогрес науки або технології. Недавнім У. Черчилль сказав про демократію такі слова: “...ця система влади погана, але всі інші набагато гірші”. З одного

боку, демократія дає людству широкі можливості, але вона ж породжує і цілу низку проблем. Та все ж поширення духу й цінностей демократії є однією з головних ознак сучасної цивілізації, одним із проявів глобалізації цивілізаційних надбань.

Термін “демократія” перекладається з грецької мови як народовладдя, або, використовуючи визначення американського президента А. Лінкольна, “правління народу, вибране народом і для народу”. Даним терміном в Стародавній Греції позначали державний лад, за якого вирішальна роль у прийнятті рішень і врядуванні належала народним зборам і голосуванню.

Ідея демократії вперше була висловлена Геродотом у V ст. до н.е.: це — держава, побудована на рівності (грецькою мовою така держава називалась “ізономія”). Вважають, що вперше слово “демократія” пролунало з уст афінського стратега Перікла: “Ми називаємо себе демократією, оскільки наше управління знаходиться в руках багатьох, а не кількох”.

Зміст поняття “демократія” завжди мав конкретно-історичне наповнення, і з цієї причини його визначення залишається проблемою для теоретиків і практичних політиків. Починаючи з Великої Французької революції мислителі під демократією розуміли форму устрою держави. І тільки починаючи з кінця XVIII ст. поняття “демократія” вживається і в іншому значенні.

Узагальнюючи набуті знання про демократію, можна виокремити *різні ракурси її трактування і визначення*:

1. Демократія — як різновид державного устрою, як народовладдя (античне розуміння).

2. Демократія — як форма діяльності і функціонування будь-якої організації, в основу якої покладена рівноправна участь її членів в управлінні та прийнятті рішень, виходячи з принципу більшості. В даному аспекті можна говорити про партійну, профспівкову, виробничу демократію.

3. Демократія — як політичний режим, спосіб організації владних відносин у суспільстві. Можна сказати, що демократичний політичний режим — це втілена єдність демократичної форми держави і повсякденної політичної практики демократії.

4. Демократія — як соціальні та політичні рухи за народовладдя, за реалізацію демократичних цілей та ідеалів.

На перший погляд здається, ніби зміст поняття “демократія” є зрозумілим і не викликає жодних сумнівів. Однак належить визнати, що тут ми маємо один з випадків, коли буквальний переклад слова, різні його тлумачення не тільки не передають повною мірою сутність явища, а іноді навіть перешкоджають його розумінню. Іншими словами це можна передати так: навіть поставивши за мету — досягти демократичного ідеалу, досить важко встановити його аналогії на практиці. Скажімо, якщо це влада народу, то кого треба достеменно точно вважати народом? Загально визнаним є те, що демократія — кращий суспільний устрій, але чому ж тоді існують тоталітарні режими? Що є критерієм демократичності? Чим є демократія — одним із альтернативних шляхів розвитку людства чи головним напрямком розвитку людської цивілізації?

Розбіжність між теорією (демократичним ідеалом) і реальною демократичною практикою дає змогу говорити про нормативний і емпіричний підходи до трактування демократії. В рамках нормативного підходу, демократія — це суспільний ідеал, який ніколи і ніде не буде реалізований на практиці. Але, не зважаючи на це, саме завдяки своєму ціннісному змісту демократія зобов'язана такій популярності у світі. Емпіричний підхід абстрагується від ідеалів і оціночних суджень та вимагає досліджувати демократію такою, якою вона є в реальному житті. Р. Даль, наприклад, пропонує термін “демократія” використовувати лише в значенні ідеалу, а реальну демократичну практику він називає “поліархія”.

Враховуючи зв'язок нормативних і емпіричних визначень демократії, можна виділити її характерні риси:

1. Юридичне визнання і інституційне вираження верховної влади народу (народний суверенітет).

2. Періодична виборність органів влади, її представницький характер.

3. Рівність прав громадян на участь в управлінні державою (рівність виборчих прав громадян, свобода утворення об'єднань громадян для вираження своїх інтересів і т.д.).

4. Прийняття рішень, виходячи з принципу більшості та підпорядкування меншості при їх виконанні. Гарантія прав опозиції.

5. Розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову.

6. Розмежування компетенції центральних і місцевих органів влади.

7. Гарантія прав і свобод особистості.

Отже, демократія — це не стільки ідеальний устрій, який, не зважаючи ні на що, потрібно впроваджувати в суспільному житті, скільки система принципів і норм, які мають бути покладені в його основу. Саме на них мають спиратись владні відносини в суспільстві.

1.4.2. Історичні форми та емпіричні моделі демократії

Першими історичними формами демократії були *первіснообщинна та військова*. Такий тип організації владних відносин ґрунтувався на: а) кровно-споріднених зв'язках; б) малочисельності населення; в) низькій продуктивності праці; г) колективному володінні землею. Характерні *рис* *первіснообщинної демократії*:

1. Основою соціальної організації первіснообщинного суспільства були родова община і союз декількох родів — плем'я.

2. Вищим органом самоуправління були збори, в яких брали участь усі дорослі члени роду.

3. Рівність прав общинників на предмет, засоби і результати праці та управління.

4. Відсутність прошарку людей, заняттям яких була б виключно управлінська справа.

5. Невідокремленість, єдність особистих і суспільних інтересів.

Соціально-політична організація військової демократії відрізняється від первісної зміною структури і функцій інститутів самоуправління при збереженні їх форми: право голосу, а потім і право участі у народних зборах лишається тільки за чоловіками; складається практика попереднього обговорення справ, які потім будуть розглядатись на народних зборах.

Першою класичною формою демократичної держави була Афінянська республіка, яка виникла в V ст. до н.е. Основи даного устрою були закладені реформами Солона та Клісфена, які пізніше були названі першими соціальними революціями. До-

кладний аналіз різних форм устрою держав в античності зроблений грецькими філософами Платоном і Аристотелем.

Характерні риси античної демократії:

1. Поліс не був державою в сучасному розумінні цього слова, оскільки античність не знала автономії особистості.

2. Антична політична система становила собою не державну форму правління, а політичні режими, за яких існувала тотальність влади, котра, залежно від історичного періоду, була в руках різних соціальних груп.

3. Антична демократія — це пряма, безпосередня демократія, але демократія не для всіх. Влада належить тільки вільним громадянам, а жінки, іноземці, раби політичних прав не мали.

4. Стабільність, стійкість афінської демократії забезпечувалась жеребкуванням при виборах посадових осіб та остракізмом, які не давали можливості для розколу суспільства на протилежні за інтересами угруповання.

5. Інститути полісної демократії могли успішно функціонувати тільки за умов обмеженої території, численності населення, слабкої соціальної диференціації та наявності рабства.

6. В рамках грецької полісної системи не було офіційно оголошено конфлікт між різними соціальними групами.

7. Відмінність античної демократії від демократії Нового часу — це відсутність в ній таких елементів: а) держави в новітньому розумінні слова; б) відчуженості індивіда від держави, а держави від суспільства; в) автономної особистості.

Ідеї і принципи європейської демократії не можуть бути до кінця зрозумілими без аналізу спадщини епохи Середньовіччя. Основа правової системи даної епохи — це ідея нерівності станових прав і привілеїв. Ідея ж рівності визнавалася тільки в межах замкнених соціальних спільностей (вільні міста в Європі, віче в Пскові й Новгороді та ін.). Але епоха Середньовіччя важлива для розуміння демократії в інституціональному аспекті. Саме в цей період з'являються станово-представницькі збори — прообрази майбутніх парламентів. Головна причина їх виникнення — нездатність центральної влади самостійно, без згоди станів організувати управління: збір податків, скликання армії тощо.

Перші парламенти (з лат. “parlare” — говорити) виникають в Європі в XI—XII ст. — це кортеси в Іспанії, генеральні штати у Франції, парламент в Англії.

Отже, на відміну від епохи Стародавнього Світу, де існував принцип безпосереднього народовладдя, Середньовіччя започаткувало нову форму участі народу у владних відносинах — систему представництва.

Класична теорія демократії Нового часу. Існуючі в наш час демократичні системи беруть свій початок від форм правління, які виникли наприкінці XVIII — на початку XIX ст. в Західній Європі та США під впливом лібералізму. *Лібералізм* вперше в історії суспільної думки:

- а) відокремив індивіда від суспільства і держави (автономна особистість);
- б) розмежував державу і громадянське суспільство;
- в) конституційно та інституціонально обмежив дії та повноваження держави у відносинах з особистістю та суспільством;
- г) проголосив політичну рівність усіх громадян;
- д) зробив особистість головним чинником політичної системи.

Характерні ознаки ліберальної демократії:

1. Ототожнення народу як суб'єкта влади з власниками чоловіками, виключення нижчих верств населення, жінок із числа тих, хто має виборче право.

2. Визнання особистості первинним і головним джерелом влади.

3. Формальний характер демократії, основою якої є негативне розуміння свободи.

4. Парламентаризм, представницька форма влади.

5. Обмеження компетенції і сфери діяльності держави сферою охорони суспільного порядку, забезпеченням безпеки громадян і т.д. Держава виступає в ролі "нічного вартового".

6. Розподіл влади, створення системи противаг і стримувань для попередження зловживання владою.

7. Обмеженість влади більшості над меншістю. Меншість зобов'язана підпорядковуватись більшості в межах чітко встановлених правил (гарантія прав опозиції).

Слабкі сторони ліберальної демократії:

- 1. Соціально-класова обмеженість.
- 2. Формальність.
- 3. Приниження ролі держави в управлінні суспільством.
- 4. Надмірний ціннісний індивідуалізм, ігнорування колективної природи людини.

5. Не враховується те, що громадяни досить легко піддаються маніпуляціям з боку професійних політиків.

6. Ігнорування того факту, що громадяни не вбачають у політиці свою другу професію, а декого взагалі не цікавить політика.

На початку ХХ ст. з'являються теорії, які критикують положення класичної теорії демократії. А починаючи з другої половини ХХ ст. під впливом об'єктивних факторів з'являється цілий ряд емпіричних моделей демократії. В результаті модернізаційних процесів змінюється сутність політичного процесу. Після буржуазних революцій докорінним чином змінюється система владних відносин у суспільстві. Виникає владний вакуум: старі владні механізми вже не легітимні, а нові ще не сформовані. Вчені вважають, що новий механізм влади має бути побудований на демократичних засадах, отож класична теорія демократії стає еталоном організації влади в суспільстві.

На практиці реалізація владних відносин досить суттєво відрізняється від демократичного ідеалу. Нові соціальні умови породжують і ряд проблем, які не знаходять свого вирішення в рамках класичної демократичної теорії. Наприклад, не вирішувала класична теорія такі питання: а) протиріччя між рівністю, соціальною справедливістю і свободою; б) протиріччя між некомпетентністю мас і їх участю в політичному житті; в) протиріччя між правом власності і демократією та ряд інших. Тому вчені відмовляються від загальних теоретичних схем і починають аналіз реальних політичних процесів в різних країнах. Так виникають емпіричні моделі демократії.

Емпіричні теорії демократії відрізняються від нормативних теорій наступним чином:

— емпіричні моделі демократії описували ту реальність, яку можна було спостерігати;

— емпіричні моделі демократії акцентують увагу не на ціннісних характеристиках демократії, а на побудові і функціонуванні демократичних систем (як виникають демократії, які умови переходу до демократії і т.д.).

Єдиної емпіричної моделі демократії не існує через об'єктивні причини, а саме — через різноманітність поліцій (сучасних держав). На думку американського вченого Л. Дай-

монда, сьогодні існує близько 550 підтипів демократії. Моделі демократії можна поділити на три групи: колективістські, плюралістичні та партиципаторні.

Колективістські моделі демократії. Варіантами можуть бути соціалістична, пролетарська, ідентитарна (виходить з цілісності народу) та ін. Першим, хто обґрунтував найважливіші принципи даного типу демократії, був Ж.-Ж. Руссо. Ідеї Руссо були розвинуті К. Марксом, В. Леніним та іншими мислителями.

Незважаючи на розбіжності, колективістські моделі демократії мають ряд загальних рис:

1. Визнання народу єдиним, неподільним цілим.
2. Відсутність протиріч всередині народу як цілого. Звідси погляд на опозицію як патологічне явище.
3. Колективістське, близьке до античного розуміння свободи як рівноправної участі громадян у справах всієї держави.
4. Тотальність влади.
5. Відсутність самої проблеми прав людини, оскільки, згідно з теорією, держава їх гарантує і забезпечує.
6. Всезагальна політична мобілізація, яка має різноманітний прояв.
7. Ігнорування системи загальнолюдських цінностей в ім'я класових.

Плюралістичні моделі демократії. До них відносять консенсусну теорію демократії А. Лейпхарта, теорію “поліархії” Р. Даля, елітарну теорію демократії та ряд інших.

Головна ідея плюралістичної теорії була висунута свого часу одним із авторів конституції США Дж. Медісоном: “Чим більше в суспільстві різних груп, тим менше в суспільстві можна хвилюватись за те, що одна з них стане домінуючою за рахунок інших”. Таким чином, політичний процес плюралістична теорія розглядає не як взаємодію індивідів, а як взаємодію груп і групових інтересів. Прихильники даної теорії вважають, що групи з різними інтересами в політичній боротьбі нейтралізують одна одну. В результаті відбувається дифузія влади в політичній системі.

Консенсусна модель демократії А. Лейпхарта. Невдалі спроби встановлення демократії в плюралістичних (гетерогенних)

суспільствах “третього світу” — головна причина, яка спонукала А. Лейпхарта створити модель демократії для різнорідних суспільств. В суспільствах “третього світу” зазнала поразки не демократія загалом, а її мажоритарна (вестмінстерська) модель. Остання може існувати тільки в гомогенних суспільствах. А. Лейпхарт ставить собі за мету довести можливість функціонування демократії в плюральних суспільствах.

Основою для функціонування консенсусної (співсоціумної) демократії є наявність великої коаліції, в якій працюють лідери всіх сегментів багатокладного суспільства. Перший, і найбільш суттєвий, метод функціонування співсоціумного правління доповнюється трьома проміжними: взаємним вето, пропорційністю і сегментарною автономністю в здійсненні кожним сегментом своїх внутрішніх справ. Метод функціонування правління за принципом великої коаліції кардинально відрізняється від принципу більшості у вестмінстерській моделі, де меншість має підпорядковуватись більшості, а уряд має формувати та сила, яка перемогла на виборах. В умовах консенсусної демократії меншість має право вето, а місця в уряді розподіляються пропорційно до існуючих у суспільстві сегментів. А. Лейпхарт пропонує вісім принципів, на яких має ґрунтуватись консенсусна модель. Це — широка урядова коаліція, двопалатний парламент, багатопартійність, пропорційна виборча система, федералізм і централізація влади, право вето для меншин та інші.

Теорія “поліархії” Р. Даля. Найбільш повно теорія поліархії представлена Р. Далем в його роботі “Поліархія: Участь і опозиція” (1971 р.). *Різниця між демократією і поліархією*, на його думку, полягає в такому:

1. Демократія — це мета, а не щось уже досягнуте. Демократія, без сумніву, є утопією, — вважає Р. Даль, — але утопією корисною, оскільки вона вказує напрямки, де можна відшукати альтернативи до існуючої демократії.

2. Поліархія у Р. Даля — це демократія в дії. Поліархію він розглядає як процес наближення до демократії.

Оскільки поліархія — це стан реальної політичної дійсності, то він вибирає і критерії поліархічності тієї чи іншої системи. Такими критеріями в нього є ступінь опозиційності чи конку-

рентності еліт і рівень участі населення при їх виборі. Для того, щоб досягти поліархії, всі громадяни повинні: а) формулювати свої уподобання; б) висловлювати свої побажання співгромадянам і урядовцям; в) змушувати урядовців розглядати свої вимоги і таким чином контролювати процес прийняття політичних рішень.

Елітарна теорія демократії (Р. Міхельс, Г. Моска, Й. Шумпетер, Р. Арон). Прихильники даної теорії вважають, що демократію потрібно захищати від народу, оскільки тільки висококваліфіковані політики-професіонали можуть використовувати складні демократичні механізми реалізації владних відносин у суспільстві.

Отже, до загальних рис плюралістичних моделей демократії можна віднести:

- групи інтересів — головний елемент політичної системи суспільства, який гарантує реалізацію прав і свобод громадянина;

- загальна воля — результат компромісу різних політичних груп;

- суперництво і баланс групових інтересів — соціальна основа демократії;

- дифузія влади та елітизм;

- наявність ціннісного консенсусу, визнання різними групами основних принципів державного устрою.

До слабких сторін даної теорії належать:

- ідеалізація, перебільшення групової ідентифікації громадян;

- ігнорування, недостатнє врахування нерівного політичного впливу різних соціальних груп;

- складність прийняття політичних рішень, коли треба враховувати інтереси і потреби великої кількості соціальних груп.

Партиципаторні теорії демократії (демократія участі). Теорії ґрунтуються на ідеях раціоналістів про те, що людина — це істота розумна, яка усвідомлює, що таке добро і зло й сама здатна приймати правильні рішення. Необхідно лише створити умови для максимальної участі кожної людини в політичному житті. І якщо на сьогодні створити такі умови не вдалося, то в

політиці при прийнятті політичних рішень потрібно якомога подальше поєднувати пряму (плебісцитарну) і представницьку демократію.

Таким чином, демократія має стати універсальним принципом організації суспільного життя. Демократія повинна бути повсюди: на виробництві, в школі, в університеті, в партіях, у державі тощо. Це зможе забезпечити максимальне врахування інтересів громадян, легітимність влади, високий рівень участі населення в політичному житті суспільства.

1.4.3. Перехід до демократії. Умови переходу

Перехід до демократії здійснюється в процесі демократизації. *Демократизація* — процес, в результаті якого відбувається перехід від недемократичних режимів до демократії. Даний процес відбувається нерівномірно — з припливами і відпливами. Така нерівномірна хвильова пульсація демократизації у світовій практиці дала поштовх розвиткові *концепції “хвиль демократизації”*, яка була викладена в роботі американського політолога *С. Гантінгтона “Третя хвиля: Демократизація наприкінці ХХ сторіччя”* (1991 р.). В цій праці підкреслюється хвилеподібний і глобальний характер демократичних змін, а хвилю демократизації визначено як сукупність переходів від недемократичних до демократичних режимів, що відбуваються протягом певного проміжку часу, за умови, що число таких переходів значно перевищує число здійснених за той же час переходів у протилежному напрямку. На основі аналізу історичного минулого людства він виділяє три хвилі демократизації і дві хвилі відкату.

Перша хвиля демократизації (1820—1926) означала поширення парламентаризму, багатопартійних систем і загального виборчого права, насамперед у країнах Західної Європи та Північної Америки. *Зворотна хвиля (1926—1942)* принесла тоталітаризм у різних його формах: фашизм, сталінізм, нацизм і повернення низки країн до авторитарного правління. У період першої хвилі налічувалось 29 демократій, у період зворотної хвилі 12 країн відійшли від демократії.

Друга хвиля демократизації (1942—1962) характеризувалася перемогою над фашизмом, антиколоніальним рухом і розвалом колоніальної системи, модернізацією країн, що звільнились від колоніальної залежності, включно з процесом цілковитої демократизації у деяких з них. У той час існувало 36 демократій. *Зворотна хвиля (1960—1975)* означала встановлення авторитарних диктатур у низці країн. Від демократії відійшли 6 країн.

Третя хвиля демократизації (розпочалася у 1975 р. і триває дотепер) ознаменувалася падінням авторитарних режимів у Греції, Португалії, Іспанії (відповідно 1974, 1975, 1977 рр.). Потім вона охопила Латинську Америку та низку країн Азії. Тут на шлях демократії стали Домініканська Республіка, Гондурас, Перу, Туреччина, Філіппіни, Південна Корея. Нарешті черга дійшла до країн радянського блоку. Комуністичні режими зазнали краху спочатку в Південній та Центрально-Східній Європі, а потім в республіках Радянського Союзу. І хоч деякі дослідники висловлюють думку про настання спаду третьої хвилі демократизації, у більшості країн, котрі покінчили з недемократичним розвитком після 1974 р., демократія все ж таки досягла значних успіхів. У цей період існувало приблизно 40 демократій, а 4—5 країн відійшли від неї.

Вчені, що аналізують трансформаційні процеси з кінця 70-х років ХХ ст. в країнах Латинської Америки, ввели в науковий обіг термін “демократичний перехід”, звідси й назва на пряму, який вивчає перехідні суспільства, — транзитологія.

Беручи до уваги усі три хвилі демократизації, вчені виділяють три моделі переходу від недемократичних режимів до демократії.

Класична лінійна модель (Англія, Швеція). Їй властиве поступове обмеження абсолютної монархії та розширення прав громадян і парламенту.

Циклічна модель (країни Латинської Америки). Демократичні та авторитарні режими по черзі змінюють один одного.

Діалектична модель (Іспанія, Португалія, Греція). Вона передбачає стрімке падіння авторитарних режимів і встановлення життєздатної демократії.

Усі ці моделі переходу до демократії передбачають певні зміни, без яких демократизація взагалі неможлива. Універсальними вимогами успішного переходу до демократії є:

- утвердження та розширення сфери приватної власності та формування ринкових відносин;
- створення середнього класу й умов для соціальної мобільності;
- широкі інвестиції в освіту й розвиток науки;
- формування громадянського суспільства;
- гарантії прав людини і створення механізму їх захисту;
- політичний плюралізм;
- розгалужена система вільної політичної комунікації та інші вимоги.

Більшість транзитологів, аналізуючи перехід до демократії, виокремлюють при цьому ряд стадій. Тривалий час популярною була модель демократичного переходу, запропонована американським політологом *Д. Растоу*. Порівнюючи переходи до демократії у Швеції (з 1890 до 1920 рр.) і Туреччині (з 1940 до 1960 рр.), він виділив три фази: підготовчу фазу, у процесі якої загострюються конфлікти між основними соціальними і політичними силами; фазу прийняття рішень, коли досягається компроміс між політичними акторами щодо нових правил демократичної політичної гри; фазу звикання, за якої демократичні інститути набувають стійкості.

Аналогічну схему переходу до демократії пропонують американські політологи *Ф. Шміттер* та *Г. О'Доннел*. Вони виділили наступні фази переходу: лібералізації, демократизації, ресоціалізації. Фаза лібералізації розпочинається кризою авторитарних чи тоталітарних режимів та кризою ідентичності еліт, яка закінчується їх розколом. Фаза демократизації відрізняється інституціональними змінами в політичній системі. На цьому етапі з'являються такі політичні інститути, як політичні партії, виборча система, які дають змогу формувати органи влади демократичним шляхом. Під час ресоціалізації відбувається освоєння громадянами демократичних цінностей і правил гри та поступове включення їх до нової політичної системи, тобто формується громадянське суспільство. Інші автори називають дану стадію стадією консолідації. Консолідація демократії — це процес перетворення випадкових домовленостей та умовних рішень, що виникають між політичними елітами у період демократичного переходу, у стійкі норми відносин

суперництва і співробітництва між головними дійовими особами політичного процесу.

Отже, перехід-демократизація має певні фази, які проходить кожна країна, що демократизується. Але тривалість цих фаз та їх результативність залежать від конкретно-історичних умов розвитку суспільства.